

प्राकृत साहित्यातील अहिंसा

प्रा. बाळासाहेब गणपाटील

विद्यावर्धिनी सभेचे कला वाणिज्य व

विज्ञान महाविद्यालय धुळे

balasahebganpatil72@gmail.com

'न हिंसा, अहिंसा' - अशाप्रकारे 'नञ' यय संयगातून तयार झालेला 'अहिंसा' हा शब्द हिंसेची नकारात्मक बाजू त्याच्या मूळ स्वरूपात प्रकट करतो. जैन आगमानुसार अहिंसा-महाव्रताचे मूळ नावही 'महाव्वए पाणइवायाओ वेरमण' आहे.¹ म्हणजे प्रणतिपात (जीवनाचा अत्याधिक विनाश = हिंसा) पासून पूर्ण समाप्ती. अहिंसेच्या महाव्रताचा हा अहिंसा पैलू आहे. प्रवृत्ती पक्षाचा उगम या वस्तुस्थितीतून झाला आहे की, कोणत्याही जीवाने कोणत्याही प्रकारची हिंसा न केल्यावरही काही कर्तव्य उरते, ज्यातून दया, करुणा, नम्रता, मैत्री आणि करुणा यांसारखे अहिंसेचे सकारात्मक रूप उदयास येते. अशाप्रकारे 'अहिंसेचा प्रवाह' अंतःप्रेरणा आणि समाप्ती या दोन तीरांवर वाहतो. म्हणून, अहिंसा पूर्णपणे समजून घेण्यासाठी, हिंसा देखील समजून घेणे आवश्यक आहे.

हिंसेची व्याख्या

आचार्य उमास्वाती यांनी एका छोट्या सूत्राद्वारे हिंसेचे स्पष्टीकरण पूर्णपणे केले आहे. तदनुसार -
'प्रमत्तयोगात् प्राण व्यपरोपणं हिंसा'²

म्हणजेच प्रमत्तयोगा मुळे होणारी जीवाची हत्या (बेफिकीर व निष्काळजी वृत्तीमुळे) ही हिंसा आहे. हे अशा प्रकारे समजू शकते की आसक्ती आणि द्वेषामुळे निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंतीच्या (अशुभ) भावनांमुळे आणि निष्काळजीपणामुळे जेव्हा एखाद्याचे मन, वाणी, कृती, कृतीने, दुसऱ्या जीवाला मन वाणी आणि कर्माने दुःख पोहोचवणे किंवा दुसऱ्या जीवाचे जीवन नष्ट करणे होय. , मग ती अशुभ भावना अशुभ वाणी आणि अशुभ प्रवृत्ती 'हिंसा-दोषाने' कलंकित समजली जाते. त्या वेळी बाहेर कोणत्याही प्रकारचा हिंसाचार नसला तरी आतमध्ये सर्वसमावेशक हिंसाचार होता.

कार्यकरणाच्या सिद्धांतानुसार म्हणजेच सत्कार्यवादाच्या विचारानुसार, कारणाचे अस्तित्व केवळ प्रकट होण्याच्या काळातच नाही, तर भूतकाळातही कारण म्हणून आणि भविष्यातही परिणाम म्हणून अस्तित्वात असते. हिंसा ही सुद्धा एक कृती आहे. हिंसाचाराची कृती सध्याच्या काळात प्रकट होते, परंतु तिचा स्रोत म्हणून, हिंसा भूतकाळात प्रचलित राहते आणि कृत्याचा परिणाम म्हणून ती भविष्यातही प्रचलित राहते. म्हणजेच त्याचा प्रभाव तिप्पट आहे. या आधारावर, प्रश्न व्याकरण कार यांनी 22 प्रकारच्या हिंसेचे प्रकार आणि 30 प्रकारांची (समानार्थी नावांची) गणना केली आहे.³

हिंसेचा हेतु

जैन तत्त्वज्ञानात हिंसेची कारणे सविस्तरपणे मांडण्यात आली आहेत. उदाहरणार्थ, एक लहान संक्षिप्त सूत्र पहा -

'इमस्स चेव जीवयस्स परिवंदण-माणाण-पुयणाए,
जाइमरणमोयणाए, दुक्खपडिघायहेउ ।⁴

म्हणजे आपले जीवन सदैव टिकून राहण्यासाठी, कीर्ती प्राप्त करण्यासाठी, आदर, उपासना आणि आदर प्राप्त करण्यासाठी, जन्म-मृत्यूपासून मुक्त होण्यासाठी, दुःखापासून मुक्त होण्यासाठी जीव पापकर्मात मग्न होतो.

हिंसेचे फळ

हिंसा हे कर्म बंधनाचे कारण आहे. हे आसक्तीचे कारण आहे, मृत्यूचे कारण आहे आणि एखाद्याला नरकात नेण्याचे कारण आहे. म्हणूनच हिंसेला शास्त्रात, आसक्ती, मार आणि नरक म्हटले आहे.⁵ हिंसेमुळे शत्रुत्व वाढते आणि ते शत्रुत्व पुन्हा नव्या शत्रुत्वाला जन्म देते. प्राण्यांच्या हिंसाचाराच्या या पापी परंपरेचा परिणाम सरते शेवटी, अतिशय दुःखी होतो.

कोणत्याही प्राण्याची हिंसा ही स्वतःची हिंसा आहे आणि कोणत्याही प्राण्याचा दयाळूपणा ही स्वतःची दया आहे. निश्चित दृष्टिकोनातून, आत्मा स्वतःच हिंसा आहे आणि आत्मा स्वतःच अहिंसा आहे. जो नशा करतो तो हिंसक असतो आणि जो नशाहिन असतो तो अहिंसक असतो.

वरील हिंसेचे स्वरूप समजून घेऊन, एक जैन साधू त्याच्या विचार, शब्द आणि कृतींबद्दल पूर्णपणे सावध (मध्यम) होण्याचा प्रयत्न करतो. जगातील कोणत्याही जीवाचे मन, वाणी, कृती यांना इजा पोहोचू नये याची काळजी घेतो. तो स्वतः कोणत्याही प्रकारची हिंसा करत नाही, इतरांना ती करण्यास भाग पाडत नाही आणि ते करणाऱ्यांना मान्यताही देत नाही.⁶

केवळ अहिंसक व्यक्तीच सत्य, चोरी न करणे अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य पाळू शकते. हिंसक प्रवृत्तींमुळे खोटे बोलणे, चोरी करणे इत्यादी दुर्गुण वृद्धिंगत होतात. हेमचंद्र तर म्हणतात की, जो मनुष्य हिंसेचा त्याग करत नाही, त्याचे इंद्रियांचे दमन, देव-गुरुंची उपासना, दान, शास्त्राचा अभ्यास आणि तपश्चर्या या सर्व गोष्टी निरुपयोगी आहेत, निष्फळ आहे.⁷

अहिंसेच्या पार्श्वभूमी

(१) सव्वेसिं जीविअं पियं

प्रत्येक सजीवाला जगण्याची जन्मजात इच्छा असते. मृत्यूच्या आदल्या क्षणापर्यंत जगण्याची तळमळ ठेवणारी ही इच्छा आहे. मृत्युदंडाची शिक्षा झालेल्या व्यक्तीला सर्व पृथ्वीचा स्वामी किंवा जीवन या दोन्हीपैकी, तो जीवनाला प्राधान्य देईल. त्यामुळे सर्व सजीवांना जगायचे आहे, मरायचे नाही. कोणीही स्वतःला मारण्याचा अधिकार सोडलेला नाही, तेव्हा विनाकारण इतरांना त्रास देण्याचा प्रयत्न करून अशांतता का निर्माण करायची? कारण आपल्याद्वारे त्रासलेले जीव आपल्या सूड घेण्याचा प्रयत्न करतील. त्यामुळे संघर्ष वाढेल, परिणामी अशांतता वाढेल. हे थांबवण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे 'अहिंसा'.

२) पणिणं च पिया दया

ज्याप्रमाणे प्राणहानी ही सर्व प्राणिमात्रांना अप्रिय असते, त्याचप्रमाणे सुरा आणि गवत घेऊन उभ्या असलेल्या दोन व्यक्तींना पाहून त्या प्राण्यांचा डोळ्यांनाही गवत घेतलेला व्यक्ती प्रिय असतो. म्हणूनच अहिंसेचे भक्त असणारे ऋषी सर्व प्राणिमात्रांना संरक्षण देतात. या दयाळूपणातून किंवा अभयदानातून 'निर्भयता' जन्माला येते. अभय देणारा जो इतरांना निर्भयपणा देतो, त्याला कोणत्याही जीवाचे भय नसते, कारण तो जे काही दान करतो त्याचे फळ त्याला मिळतेच. सुधर्मा स्वामी म्हणतात

“सर्व प्रकारच्या दानांमध्ये अभयदान हे श्रेष्ठ दान आहे.⁸ म्हणून अभय देणारे ऋषी इतरांनाही समजावतात, 'अभय देणारे व्हा.'”

(३) आत्मवत् सर्वभूतेषु

इतरांच्या हिंसाचाराच्या वेळी, स्वतःला त्यांच्या जागी ठेवा आणि 'हे आत्मा' असा विचार करा. ज्याला मारण्याचा विचार करत आहेस. ते तुच आहेस. ज्याच्यावर राज्य करायचे असेल, ज्यांना दुःखी करायचे असेल, ताब्यात ठेवायचे असेल, मारायचे असेल. तेही तुच आहेस.

जगातील सर्व जीव सुख-दुःखाचा अनुभव सारखाच घेतात. असे बृहतकल्प भाष्यात सांगितले आहे

“ना इच्छसि अप्पणतो, जं च ण इच्छ अप्पणतो ।
तं इच्छ परस्स वि या,एत्तियगं जिण-सासणयं ॥⁹

म्हणजेच ज्या प्रकारची वागणूक तुम्हाला इतरांकडून स्वतःसाठी हवी असते किंवा ज्या प्रकारची वागणूक तुम्हाला नको असते, इतरांनाही तुमच्याकडून तशाच वागणुकीची अपेक्षा असते. त्यामुळे सर्वांशी नेहमी चांगले वागा, हे जिनशासनाचे सार आहे.

या एकात्मतेच्या भावनेचे स्वागत करणाऱ्या साधकाला प्रत्येक जीवावर दया येऊ शकते. म्हणूनच अहिंसा ही माता मानली जाते. जी सर्व प्राणिमात्रांचे कल्याण करते, जगाच्या वाळवंटात अमृत प्रवाहित करते. दुःखाचा अग्नी शांत करण्यासाठी, व भव भ्रमण अशा रोगांनी ग्रासलेल्या जीवांसाठी अहिंसा हा रामबाण उपाय मानला जातो.

(४) परस्परोग्रहो जीवनम्

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. तो जीवन जगत असताना समाजाकडून काही घेतो. त्यामुळे तो काही तरी देईल हे निश्चित. परस्परांना मदत करण्यातच जीवाचे अस्तित्व सार्थ ठरते. सर्व प्राणिमात्रांप्रती सद्भावना बाळगणे हे नैतिकतेचे मुख्य तत्व आहे, आणि हेच अहिंसेचे हृदय आहे. म्हणूनच वैश्रमण अर्हतर्षी म्हणतात

‘अहिंसा सव्वसत्ताणं सदा णिव्वेयकारिका।

अहिंसा सव्वसत्तेसु परं बभमणिदिय ॥¹⁰

अर्थात अहिंसा हे सर्व प्राणिमात्रांसाठी दिव्य तत्व आहे. ती शांतिदायिका आहे. वरील विवेचनाच्या शेवटी आपण असे म्हणू शकतो की, मानवी जीवनातील या चार महत्त्वाच्या भूमिका आहेत, ज्यातून 'अहिंसा' जन्माला येते. आगमवाणीनुसार, तीर्थकरांनी, भूतकाळ, भविष्यकाळ आणि वर्तमान सर्व हिंसा त्याग करण्यावर आणि अहिंसा-उपासनेवर विशेष भर दिला आहे.¹¹

अहिंसा सर्व आश्रमांचे हृदय आहे. हे सर्व धर्मग्रंथांचे मूळ स्थान आहे. ज्याप्रमाणे जगात मेरू पर्वतापेक्षा उंच आणि आकाशापेक्षा मोठे काहीही नाही, त्याचप्रमाणे अहिंसेसारखा दुसरा कोणताही धर्म नाही. अहिंसा हे विश्वबंधुत्वाचे व्रत आहे. ती सर्व भयभीत प्राण्यांसाठी आश्रयस्थान आहे.

प्रश्रव्याकरण सूत्रात अहिंसेचा विलक्षण महिमा 'भगवती' असे संबोधून व्यक्त केला आहे. आणि त्यासाठी गुण निष्पन्न 60 समानार्थी नावे सांगितली आहेत. अहिंसा धर्म शाश्वत आहे. कारण वरील चार स्थिती भूतकाळात अस्तित्वात होत्या, वर्तमानातही आहेत, आणि भविष्यात ही असतील.

अहिंसा परमो धम्मो

जैन धर्माने अहिंसा/दया हा परम धर्म मानला आहे, आचारंग सूत्रात असे म्हटले आहे की, 'काही साधू म्हणतात की आम्ही संन्यासी आहोत, परंतु प्राण्यांची हिंसा करतो.

अहिंसेला महाव्रताचे रूप देऊन जैन तत्त्वज्ञानाने त्याचे आचरण पद्धतशीर असे केले आहे. अहिंसेच्या जवळपास सर्वच पैलूंना स्पर्श केला आहे. या अहिंसेचे सक्रिय आणि निष्क्रिय असे दोन्ही प्रकार स्वीकारले आहेत. साधूसाठी सर्वत्र अहिंसेचे पालन करण्यावर भर देण्यात आला आहे. हिंसाचार करणारा साधू हा खरा साधू असूच शकत नाही. यावर एकमत आहे. तो फसवणूक करणारा किंवा ढोंगी आहे.

सारांश

हिंसाचारापासून पूर्ण वर्ज्य, आणि दया, करुणा, दया, मैत्री इत्यादींकडे झुकणे - या दोन किनार्यांमध्ये अहिंसेचा सर्वोत्कृष्ट प्रवाह अखंड गतीने वाहत आहे. अहिंसा हा जैन तत्त्वज्ञानाचा आत्मा आहे. सर्व महाव्रते या भोवती फिरतात. त्यामुळे या विषयावर विविध दृष्टिकोनातून गंभीर, सखोल, सर्वसमावेशक तसेच सूक्ष्म विश्लेषण होणे स्वाभाविक आहे. अहिंसेच्या जवळजवळ सर्व पैलूंना स्पर्श केला आहे.

'सव्वेसिं जीविअं पिय', 'पाणिणं च पिया दया', 'आत्मवत् सर्व भूतेषु', 'परस्परोग्रहो जीवनाम्', 'अहिंसा परमो धम्मो' - जैन साहित्यात प्रचलित असलेली ही सूत्रे अहिंसेच्या भावनिक विवेचनासाठी पुरेशी आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

1. युवाचार्य मधुकर मुनी -दशवैकालिकसूत्र, पा.100 आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर 1985
2. आचार्य उमा स्वाती- तत्वार्थसूत्र, सूत्र 7/8 जैन संस्कृती संशोधन मंडळ, हिंदू विश्वविद्यालय बनारस, 1952
3. प्रवीण ऋषीजी -प्रश्नव्याकरण, सूत्र-6/12 आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर,1983
4. मधुकर मुनी- आचारांगसूत्र, पान.7 आगम प्रकाशन समिती ब्यावर, 1980
5. मधुकर मुनी -आचारांगसूत्र, पान.9 आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर ,1980
6. मधुकर मुनी- सूत्रकृतांगसूत्र,पान. 7 आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर 1982
7. आचार्य हेमचंद्र - योगशास्त्र,पान. 231, संजय साहित्य प्रकाशन जयपुर, 1975
8. मधुकर मुनी. सूत्रकृतांग, पान .324, आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर 1982
9. आचार्य उमा स्वाती- तत्वार्थसूत्र, सूत्र 11/9 जैन संस्कृती संशोधन मंडळ, हिंदू विश्वविद्यालय बनारस, 1952
10. मनोहरमुनि शास्त्री- इसिभासियाई सुत्ताई, पान .282 सुधर्मा ज्ञानमंदिर कांदवली मुंबई 1963
- 11.श्री मधुकर मुनी- आचारांग सूत्र 121,आगम प्रकाशन समिती, ब्यावर, 1980